

Eski Türk düşüncesi ve irfan gelenekleri

Nasib Göyüşov

Özet

Eski Türk düşüncesinin kaynakları arasında inanç ve ahlaki erdemler özel yer işgal etmektedir. Türklerin inanış ve düşünüş üslupları öncelikle mitoloji ile etkileşim halinde oluşmuştur. Tabiatla sürekli temasta olan eski Türklerin düşünce yapısının şekillenmesinde yöresel mitolojik yaklaşımlar bazen şaman gelenekleri ile yakın alakalar içinde gelişme göstermiştir. Ama Altay ve Ural bölgelerinde yayılan, eski Tibet ve Çin kültürüne etki gösteren, aynı zamanda Politeizme ve Putperestliğe yönelik Şamanlık ve diğer akımlardan farklı olarak Türk inançlarında Tektanrıcılığa eğilim sezilmektedir. Bu açıdan Göktürk inancı dikkati çekmektedir. Ruhun Politeizmden Tektanrıcılığa doğru hareketi kargaşadan dengeli düzene doğru harekettir. Genelde Türklerin kalpte barındırdığı Tanrı sevgisi ve sergiledikleri güzel ahlaki ilkeler onların İslami-irfani değerleri kolaylıkla kabullenmesine ve geniş coğrafyada evrensel manevi ortamın gelişmesine neden olmuştur. İnsan ise kendi ruhunun fenomenolojisini anlamaya başlıyor. Eski Türk düşüncesinde insanla Tanrı arasında irtibat ise ruh vasıtasıyla gerçekleşiyor. Ruh Tanrıdan indiği dolayısıyla yeniden O'na doğru yükselir. Bu düşünce tarzıyla tasavvufta yer alan "nüzul ve uruc" konusu arasında benzerlik görülmektedir. Genelde, eski Türklerin inanç ve medeniyet unsurları ile İslam ve irfani gelenekleri tarih boyu bir birini tamamlamış ve zenginleştirmişler. Bu husus toplumun manevi birliğine ve sosyal bütünlüğüne ciddi katkı sağlamıştır.

Corresponding Author

Nasib Göyüşov

Article History

Received

12 May 2024

Accepted

01 October 2024

Anahtar Kelimeler

Türk Düşüncesi,
Tektanrıcılık İnanıcı,
Ahlaki Erdemler,
İslam, İrfan.

Keywords

Turkish Trought,
Monoteist Belief,
Moral Virtues, Islam,
Irfan.

Ancient Turkish thought and mystical tradition

Abstract

Faith and moral values occupy a special place among the sources of ancient Turkic thought. Faith and moral values have made a significant contribution to the formation of a person's psychological structure and identity, as well as his thinking. The beliefs and ways of thinking of the ancient Turks were associated with mythology. The ancient Turks always lived in close contact with nature and therefore they deified natural phenomena. Shamanism spread in the Altai and Ural regions, which influenced Tibetan and Chinese culture. Among the Turks, local traditions met with shamanic elements, but, unlike shamans and other movements, they did not share idolatry and polytheism. The ancient Turks were inclined towards monotheism. This can be found in the concept of "Goktanrı" (belief in the Heavenly God). The tendency of the human spirit from polytheism to monotheism is a movement from chaos to order and harmony. The ancient Turks did not separate love for God from love for man. They also had high moral and spiritual values. And therefore the Turks easily accepted Islam and its mystical traditions. All this matters contributed to the dominance of the universal spiritual environment in a wide geography. They move away from material understanding and denote the symbolic embodiment of the beauty of God. A person begins to understand the phenomenology of his spirit. In ancient Turkic thought, the connection between God and man is established by spirit. The Spirit emanates from God and descends from heaven to earth. He ascends back to Him. This movement is reminiscent of the Sufi concepts of "nuzul" (descent) and "uruc" (ascension). Thus, local elements of the spiritual culture of the ancient Turks and the traditional values of Islamic mysticism complemented and enriched each other throughout history. This process was an important factor in ensuring the spiritual unity and social consolidation of society.

Giriş

Eski Türk düşüncesinin kaynakları sırasında yer alan inanç dünyası ve onun bağlı olduğu uygarlık kendi asli tabiatının kökenine sığınmak ve kendi cevherinin farkına varmak açısından dikkati çekmektedir. Başka eski kültürlerde görüldüğü gibi Türklerin de inanış ve düşünüş üslupları, yaşayış biçimleri öncelikle mitoloji ile etkileşim halinde oluşmuştur. Tabiatla sürekli temasta olan eski Türklerin düşünce yapısının şekillenmesinde yöresel mitolojik ve animistik bakışlar şaman gelenekleri ile yakın alakalar içinde gelişme göstermiştir. Eski Türkler çevrelerinde diğer halklar ve medeniyetlerle, Zerdüştlük, Manihaizm, Budizm ve Hristiyanlık gibi dinlerle temasta bulunmuş, ama Altay ve Ural bölgelerinde yayılan, eski Tibet ve Çin kültürüne de etki gösteren, aynı zamanda Politeizme ve Putperestliğe yönelik Şamanlık ve diğer akımlardan farklı olarak Gök Türklerden gelen tektanrıcılığa meylenmişler. Eski Türk inanç yapısında Gök Tanrı en yüce makama sahiptir. Ruhun politeizmden tektanrıcılığa doğru hareketi kargaşadan dengeli düzene doğru harekettir. Bu sırada gökleri kutsal bilen Türklerin Gök Tanrı inancı tektanrıcılığın temeli olarak karşıya çıkmaktadır. Bu husus İslami ve tasavvufi değerlerin, onların kalbine ve gönüllerine kolaylıkla etkisinin sebeplerinden biri gibi belirlenmiş olur. Genelde Türkler put yapmamış fakat tabiata tapındıklarından suları, dağları, ağaç, toprak veya hayvanı kutsal bilmişlerdir.

Şamanlıktan doğan bazı unsurlar Türklerin irfani düşüncelerine ve ozan-âşık geleneğine etki göstermiştir. Bu bakımdan ölümden sonra yeniden dirilmek, rüyada başka âlemle temasta bulunmak, göklere uçuş, ruhlar ile iletişim, onların ışık vesilesiyle inişi gibi hususlar dikkati çekmektedir.

Eski düşüncelerde aynı zamanda antropomorfizm (insanla çevredeki unsurlar arasında benzerlik) ve antropopatizm (insana has duyguların tabiat unsurlarına intikali) eğilimleri yer almaktadır (Lavrov, 1989, s. 108). Animistik görüşlere göre tabiat unsurlarının ve her nesnenin ruhu vardır. İnsanoğlu giderek kendini üstün bilmeye başlar, çevreyi kendisi gibi görür; mitolojide yer alan insana benzer melekler, periler ve cinler bu tahayyülün ürünleridir. Yunan mitolojisinde vasfedilen hırslı, öfkeli, zalim ve ahlaksız tanrılar aslında aynı sıfatları taşıyan insanların kendileridir. Türklerde basit ve korkunç tanrılarının yerini merhametli ve adaletli tanrılar almaktadır. Eski Türk düşüncesinde totemler, bitkisel, antropomorfist ve zoomorfist unsurlar Tanrı'nın celal ve cemel sıfatlarının tecellisi olarak karşıya çıkıyor. Bu açıdan yaklaşırsak, Kur'an-ı Kerim'de geçen Füssulat suresi, 53. ayetin tefsiri ile bir benzerlik sezilmektedir: "İleride Biz onlara hem ufuklarda (kendilerinin bulunduğu Harem sınırları dışında), hem kendi nefislerinde delillerimizi öyle göstereceğiz ki, sonunda onun gerçek olduğu kendilerine açıkça belli olacak. Rabbinin her şeye şahit olması kâfi değil mi?". Kâinata ne varsa Allah'ın ayetleri ve işaretleri olarak belirlenir (Schimmel, 1994, s. XII). Gazali'ye göre, maddi dünyada (Mülk) ne varsa ruhlar âlemine (Melekût) götüren işaretlerdir (Tamer, 2015, s. 55).

İnsan ise kendi ruhunun fenomenolojisini anlamaya başlar. İslam'ın gelişmesiyle eski gelenekler İslami ve irfani ilkelerle bir araya gelerek yeni ve zengin bir manevi dünyanın temelini oluşturmuştur.

İnsanla Tanrı arasında irtibat ise ruh vasıtasıyla gerçekleşir. Hayat iki unsurdan – ruh (kut) ve nefisten (tin) – ibarettir. Ruh, ışık vasıtasıyla yere iner ve Tanrıça Umay tarafından insana verilir. Çocuk doğarken nefesi tiple başlar ve bu hal ölene kadar devam eder. Ruh, Tanrı'dan ışınla indiği için yeniden O'na doğru yükselir. Bu düşünce tarzıyla tasavvufta yer alan "nüzul ve urûc" konusu arasında tipolojik benzerlik görülmektedir.

1. Konunun Açıklanması Eski Türk Düşünce Yapısında İnanç

Eski çağların düşünce yapısı ilk olarak vicdanda yer alan mitolojik bakışlar ve çeşitli inançlarla şekillenir. Vicdan, insanoğlunun iç dünyası olarak hayır ve şeri, kutsal ve maddi olanı, doğru ve yanlış ayırt etmek için önemli ölçülerden biridir. Medeniyet tarihi, düşünce, inanç, edebiyat ve sanat alanında yapılan araştırmaların en cazibeli ve baskın çizgileri genel olarak vicdan dünyasında yapılabilir. Eski düşünce yapısında inanç, temel belirleyici olarak öncüllük işgal eder ve bu yönde bilimsel araştırmalar bizi fiziksel duyularla algılanmayan sınırsız bir âleme yönlendirir. İnanç, insanoğlunun manevi ve ruhsal-psikolojik hayatının, vicdanının aynasıdır. Mitoloji, animistik ve diğer eski görüşler de inançla ilgilidir. Bu görüşlerde aynı zamanda dolayısı ile aile ilişkileri ve sosyal özelemler de ifade edilmektedir.

Hatırlatmak gerekir ki inanç ve vicdan dünyasına yolculuk, araştırmacı için geniş ve sınırsız ufuklar açıyor, onun düşüncesini muhafazakârlıktan koruyor ve ona dinamiklik veriyor. Böyle bir yolculuk sırasında biz, atalarımızın geçtiği tarihin karmaşık yollarını seyreder, onların hayal ve düşünce çevresinde yer alan esrarengiz tablolar ve tarihi kökenlerle tanışmış oluruz. Burada bizim için önemli olan bir hakikat ortaya çıkıyor: İlk çağlardan başlayarak beşer hayatı hiç bir zaman hedefsiz ve manasız olmamış, o, en ağır tarihi-sosyal durumlarda bile yalnızca maddi ihtiyaçlarını ödemekle yetinmemiş, tahayyül kanatlarında, inanç ve mitlerde kendi düşünce yeteneğini, ahlaki-manevi eğilimini, estetik duyularını ifade etmekte bulunmuştur. İnsanın akli ve manevi hayatı buradan, yani vicdan ve gönül dünyasından başlıyor. Demek ki bu yönde yapılan bilimsel araştırmalar bizlere beşeriyetin akli-manevi yaşamının ilkin kökenleri hakkında bilgi veriyor. Vicdan ve inanç dünyasına yolculuk önemli bir konuya daha değiniyor: zıtların yüz-yüze durduğu, savaşla barışın, hayatla ölümün bir-birini izlediği bu tezatlı dünyada ayrı-ayrı halklar ve medeniyetler arasındaki keskin farklılıkların yanı sıra, birçok yakın ve benzer durumlar da belirlenmektedir. İnsanlık tarihi yalnızca çatışma ve savaş alanı, tartışma ve mücadele meydanı değil, hem de çeşitli milletlerin düşünce ve hayallerini paylaşmakla karşılıklı faydalanma ve zenginleşme fırsatı, bu fırsatın ömrünü ve içeriğini arttırmak için telaş ve çalışma meydanıdır. Aynı zamanda her bir yeni medeniyet eski geleneklerden kendi inaniş, düşünüş üslupları ile uyum halinde olan hususları içine alarak onlara yeni mana ve biçim verir. Eski çağlardan tektanrıcılık inancına, birçok ahlaki faziletleri sahip olan Türkler İslam'la yabancı bir din gibi değil, kendi fetretlerine uygun bir biçimde manevi olarak karşılamış oldular. V. Bartold'a göre (1963, s. 65), "Türkler İslam'ı silah zoruna değil, gönül hoşluğu ile itikat olarak kabul eden ilk halklardandır". Şunu da ekleyelim ki İslamiyet kapsamlı gelişme göstermek suretiyle zengin ve evrensel bir medeniyet haline gelmiştir. İsmail Hami Danişmend bu hususla ilgili şöyle der: "İslamiyet, Arabistan'a mahsus mahalli ve milli bir Arap dini değil, bütün yeryüzüne ve bütün insanlara şamil beşeri ve umumi bir dindir ve bu büyük hakikat Kur'an-ı Kerim'in birçok ayetleriyle insanlara birçok defalar tebliğ edilmiştir" (Danişmend, 1959, s. 11).

Daha geniş bir çevrede gelişen ve yayılan İslam, aralarında tarih, ırk ve millet olarak yakın münasebet bulunmayan çeşitli topluluklara has gelenekleri müşterek bir hüviyete büründürmüştür. Tabii ki Türkler de bu medeniyetin gerek şekillenmesi ve olgunlaşmasında, gerekse muhteva açısından zenginleşmesinde müstesna bir mevkie sahip olmuşlardır. İslam düşünce yapısının önemli bir parçası olan irfan ve tasavvufun gelişmesinde ise onların payı çoktur. Bu bakış açısıyla eski Türk geleneklerinin bu genel tablonun içinde nasıl bir yeri işgal ettiğini görmemiz gerekiyor. İranlılar da İslam'ı kabul ettikten sonra bu medeniyetin sahiplerinden biri olarak yeteneklerini sergilemişlerdir. Fuad Köprülü'nün zikrettiği gibi; "Türkler İslamiyet'in birçok unsurlarını doğrudan doğruya Araplardan değil, Acemler vasıtasıyla aldılar. İslam medeniyeti Türklere, İran kültürünün merkezi olan Horasan yolu ile Maverünnehir'den geçerek geliyordu" (Köprülü, 1991, s. 21). İlave edelim ki, Orta Asya'da Türklerin ve İranlıların sosyal-medeni ilişkileri daha geniş ve kapsamlı olmuştur; onların birçok eski geneleklerinde, dini ve kosmoloji görüşlerinde benzer hususlar dikkati çekmektedir (Korogly, 1983, s. 15). Diğer yandan, Türk inancında olan Ülgen, İran dininde yer alan Hürmüz'e, Yerlik ise Ehrimen'e denk gelmektedir (Korogly, 1983, s. 17).

Ayrıca İslamiyet'in birçok unsurları irfan gelenekleri ile daha kapsamlı ifade edildiğinden İranlılar ve Türkler tasavvuf yoluna önem vermişlerdir. Böylece İslami-irfani değerler edebi-estetik düşünceyi nüfuz ve etkisi altına aldı, edebiyat tarihinin içerik bakımından ağırlık bölümünü ve sanatsal malzemesini teşkil etti. Daha bir hususa göz atalım; kuralcı ve akılcı dini zümrelerden farklı olarak onlarla tartışmaya girişen arifler Hak sevgisi ve aşk felsefesini öne çektiler. Hoca Ahmed Yesevi ile başlayan bu hareket sonra onun müritleri vesilesiyle Anadolu'ya yol buldu.

2. Şamanlık ve İrfanda Süluk

İnanç bir nevi insanoğlunun manevi belleğinin ayrılmaz bir parçası ve onun hakikat arayışının yöneldiği ışıklı ve sınırsız bir fezadır. Hakikatin yolu ise geniş irfan ufuklarından geçmektedir. Öncelikle eski medeniyetlere has inanç ve esatirlerde gözlemlenen ilkin irfan kaynakları ile kısaca tanışmak gerekiyor. Bu kaynaklarda batini anlağın ilkin işaretleri gözlemleniyor.

Şamanlığın 20 bin yıla dayanan bir tarihi vardır ve bu gelenek genellikle eski göçebe boylar arasında yayılmıştır. Diyebiliriz ki bütün bölgelerden olan Şamanlar arasında garip bir benzerlik

vardır ve bu da bir nevi tipolojik bir olay olarak nitelendirilmektedir. Tek kelimeyle, Şamanlığa has bakış açısı ve beşeriyetin ruhen yükselme isteği birçok eski bedevi kültürlerde gözlemlenmektedir (Shamanizm, 1902, s. 119).

Eliade, Şaman kökünü Tunguzlardan almış ve onun araştırmasına göre Sibirya'nın Türk kabilelerinde "Gam-Kam" adıyla tanınan Şaman beyaz ve siyah olmakla ikiye ayrılmıştır (Seyidov, 1994, s. 3). Şamanlık Sibirya, Tibet ve Çin bölgesinde yaşayan Türkler arasında onların yöresel inanç ve düşünce tarzına uygunlaşarak yayılmış, Moğollar da bu geleneği büyük rağbetle karşılamışlardır (Aleksev, 1980, s. 152).

Kadim Çin bölgesinde yöresel inançlar Şamanlıkla ilgili olduğundan İslam tarihçileri onları Şaman gibi kaydetmişlerdir (el-Mas'udi, 1385, s. 83). Şaman geleneğinin bu bölgede yayılmasında Türkistan ve Moğolistan'ın etkisi çoktur. Bu gelenek Türk kabileleri vesilesiyle Çine nüfuz etmiş, Uygurlar arasında daha derin iz bırakmış, aynı zamanda Tibet, Çin ve Moğol şamanları vesilesiyle Hint bölgesine etki göstermiştir. Hatta Müslüman seyyahlar bu bölge ile tanıştıktan sonra Budizm'e inananları da Şaman bilmişlerdir (Muntehebi, 1942, s. 13).

Çin'de üç inanç dikkati çekmektedir: Budizm, Konfusizm ve Laisizm. Özel Çin inancında ruhlara inam yer almaktadır ve bu da eski Türk ve Şaman gelenekleri ile benzerlik göstermektedir. Eski Çin inancında Hakan, Gök ruhunun halifesi sayılır ve bu tür tasavvur Türk ve Moğollar vesilesiyle Çin'e yol bulmuştur. Çinliler aynı zamanda atalarının geleneklerine bağlı olmuş ve bu yüzden Müslümanlar onları Kureyişlerle kıyaslamışlardır (el-Mas'udi, 1385, s. 82).

Mitoloji düşüncede insan için kaçınılmaz olan ölümle mücadele psikolojisi yer almaktadır. Bu ise yalnız ve yalnız çok kudretli bir dirilik tanrısının yardımıyla mümkün olabilirdi. Ölümünden sonra yeniden dirilme ideası insanoğlunun yaşam aşkının en bariz sembolik ifadesidir. O sebepten eski mitlerde bu konu ortaya çıkıyor. Mısır esatirinde Osiris parça-parça bölünerek öldükten sonra yeniden diriliyor. Yunanlarda Dionisis, Atis ve Adonis karakterleri bu fikrin taşıyıcısıdır. Yeniden doğma kavramı Hristiyanlıkta da vardır. Bu konu iki yönde düşünülebilir:

- a. Olaydan sonra doğal bir durum olarak.
- b. Tahayyül ve dilek olarak.

İlk çağlarda ikinci yol daha güçlü idi. Bunun için de uyku ve rüya gerçeklikten yüksekte duruyordu. Bedevi halklar için uyku ve rüya gerçek âlem olarak kabul edilir. Onların nazarında misteria ve her türlü sırlı âlem gerçektir. Şaman trans ve ekstaz durumunda kendini kudretli ve özgür bilir. Rüya konusunun sonralar tasavvufi düşüncede yer alması tesadüfi değil ve İbn Arabi'nin buna verdiği önem dikkati çekmektedir.

Şaman yeteneğine sahip olmak için, tasavvufta olduğu gibi, iki yol vardır:

- a. Öğrenim ve tecrübe yolu (tecrübe, sınav, telkin);
- b. Ruhlar vasıtasıyla ilham ve keşif.

Şamanın şartlarından biri ekstazdır ve o, bu halde vecd halinde olur, ruhu bedenden çıkararak kenardan onu seyreder: kötü ruhlar bedeni parça-parça eder, fakat kemiklere dokunmaz, kanını da emer; et ve kan kurbanlık olarak kabul edilir. Sonra ruhlar yeniden kemikleri düzene getirir. Kenardan bunları seyreden ruh yeniden bedene girer ve yeni Şaman doğar. Şaman bu sınavı o kadar devam ettirir ki, ruhi sefere çıkmak için hazır olur.

Benzeri bakışları farklı yönleri ile Tunkuz, Yakut, Tibet ve Japon esatirlerinde, Budizm ve Hristiyanlıkta izlemek mümkündür: Buda etini aç hayvanlara, İsa ise kanını ve etini havarilere veriyor. Şaman da bu tür yöntemlerle yeniden doğar (Eliade, 1987, s. 402).

Böyle bir ruhi ve psikolojik durum maddi sıkıntılarının ötesinde olan metafizik âleme yönlendiren usuldür. Mistik ekstaz yüksek oldukça şaman dünyevi hislerini unuttur. Sibirya şamanları yurttan ormanda böyle sınavlar geçiriyorlar.

Şamanların halvete çekilmesi ile tasavvuf arasında da birçok benzer ve yakın yönler vardır. Sibirya'da Şaman olmak isteyen kimse 3-9 gün halvet ve uzlet halinde geçiyor, yemiyor ve

konuşmuyor. Bazen bu hal bir ay devam ediyor, Şaman hayal içinde ölüme gidip yeniden diriliyor. Şaman bu tür "süluk" ve halvetten sonra Göklere yükselme için ruhi güç bulur. Göklere yükselme Gayb âleminde gelen nidayla gerçekleşir ve Şaman önce uçuşa hazırlık aşamasını geçirir. Sibirya Türklerine göre yalnız ruhların nidası ile Şaman makamına yücelmek mümkündür. Ruh ise kut yani dirilik gücü diye adlanır. Yakut kelimesi de bu kökendir. İnsanda üç kut vardır: Yer (beden), Gök (arka), Ana kut (baş).

Eliade, Şaman'ın Göğe yükselmesi ile Hint mistiklerinin tecrübesi arasında benzerlik görür. Şaman bunun için Gök katlarına uygun 7 veya 9 çizgili merdiven veya ağaçtan faydalanır. 7 ve 9 rakamı kutsal astronomik anlam taşıyor ve sonraları bu sembol Sümer ve Babil medeniyetlerinde görülür. Şaman, ruhlar tarafından seçilirken büyük Şaman konumuna yükselir. O, kaideten Gök Tanrısı Ülgen tarafından Yer Tanrısı Yerlik beraberinde kötü işlerden savunma amacıyla seçilir (Aleksev, 1980, ss. 150-151).

Daima tabiatla temasta bulunan Şaman'ın sınav ve eğitimi için birinci öğretmen tabiatın kendisidir. Eski Türkler tarafından tabiata kutsal mana yüklenmesi, aynı zamanda dağların kutsal olarak kabul edilmesi bununla ilgilidir (Potapov, 1991, ss. 24-26). Şamanın esas özelliği sınav aşamasından sonra ekstaz ve trans durumuna gelmesidir. Eliade'ye göre Şaman, ekstaz ve trans uzmanıdır. Böyle bir durumda onun ruhu göklere uçuş için bedenden çıkmağa kabildir.

Birçok eski kültürlerde – Sümer, Babil, Yunan ve Hindistan kültüründe – yer alan kurbanlık anlamı basit bir gelenek şeklinde oluşmuştur. Samiler, o sıradan kendilerini kadim halk adlandıran Yahudiler insanları kurban ederken, kızları diri-diri toprağa gömerken, avcı Şamanlar ve Türkler kurbanlık olarak av seçmişlerdir. Onlarda kurbanlık töreni dua, müzik, def ve raks ile gerçekleşirdi. İslam kültüründe de insandan kurbanlık seçilmez.

Şaman trans ve ekstaz için müzik ve rakstan yararlanır ki, bunun mantık ve delili vardır. Tüm biyolojik ve kozmik varlıkların hareket ve tekâmülü ritim ve âhenkle gerçekleşir. Hatta canlılar ve bitkiler âhenk ve ritim karşısında hassas olurlar. İnsanın nefesi, yürek çarpıntıları, zihni faaliyeti ritimle düzene girer. Onun hareket ve konuşmasında da âhenk vardır. Ritim ve âhenk dikkati toparlamaya yardımcı olur, zihnin kavrayışına etki gösterir.

Şaman'ın bütün yetenek ve kabiliyeti trans halinde tezahür eder ve bunun için müzik, en çok def ve davul kullanırlar. Davulun kısa zamanlı ritimleri zihne daha çok enerji veriyor. Onun çanağı dünya ağacından yapılır ve bu âlemin mihrine işaret demektir. Davul aynı zamanda sembolik anlamda kâinatı bir bütün olarak yansıtan çevre-daire gibi değerlendirilir, Göy-Yer-Yeraltı âlem bu çevrede cem olur. Benzer hususları tasavvuf gelenekleri için de söylenebilir.

Şamanlarda "seyr ü sulukun" genel tablosu şöyledir:

Ağaç üzerinde 7 çizgi resmediliyor ki bu da 7 Gök katına uygundur. Dünya ağacından yapılan Gök merdiveni ise yükselme ve inme içindir. Şaman Gök-Yer irtibatını Yeraltı dünya ile kavuşturur. Yeraltı sefer konusu sonraları Tibet şamanları vasıtasıyla Budizm'e etki göstermiştir. Gök ve Yer arasında iletişim maddi dünya ile ruhlar âlemi arasında ulaşma olarak söz konusu dünya ağacı ile gerçekleşir (Eliade, 1987, s. 454). Dünya ağacı anlamı çok sonraları Yahudi, Hristiyan ve İslam'da da yer almıştır. Kur'an-i Kerim'de yer alan "güzel ağaç" (İbrahim, 24) ve "mübarek ağaç" (Nur, 35) kavramı metafizik mana taşıyan dünya ağacına işaret eder. Aynı zamanda Göklere yükselme ve yedilik sembolü tipolojik olarak Miraç ve nefsin yedi merhalede tasfiyesi konusu ile benzerlik teşkil etmektedir. Buna ilaveten Gök ve Yer arasında inme ve yükselme düşüncesi tipolojik olarak bizlere tasavvufta bahsedilen "nüzul-urûc" anlamını hatırlatmaktadır.

Şamanlar ikili kozmolojik düzene uygun olarak iyi ve kötü ruhlara inanmışlardır. Sıradan insanlar ruhlarla iletişim kurmaya kabil olmuyorlar. Ruhlar ise tabiatla ilgili düşünür ve bu sebepten onlar hayvan, dağ ve gayri şekilde, daha çok kuş suretinde zahir olurlardı. Şamanlar için üç derece belirlenmişti: büyük, orta, küçük. Ruhlar mistik trans zamanı Büyük Şaman'a doğru gelir, kartal, at, geyik şeklinde zahir olurlar. Burada ise totem alametleri görülmektedir. Şaman metafizik âleme uçuş için kuş veya kartal suretine girer. Velayetnamelere bakıldığında, Müslüman Türkler arasında da velilerin kuşlardan doğan, kartal, şahin, güvercin ve turna donuna girmesine ilişkin anlatılara rastlanmaktadır (Taşğın & Solmaz, 2012, ss. 105-129; Taşğın & Atay, 2017, ss. 115-126; Taşğın & Atay, 2019, ss. 83-100).

3. Türk Düşüncesi ve İrfan

Türklerin düşünce yapısının ana hattı tektanrıcılık eğilimidir. Bu, İslam'ın temeli olan tevhitte uyum sağlar. Bu yapıda Gök Tanrısı en yüce makama sahiptir. Altaalarda Ülgen, Yeri ve Göğü vücuda getiren tanrıdır. Erlik "ana" tanrı olarak belirtilir. İnsanı ise Ülgen'le Erlik birlikte vücuda getirmişler. Demek ki Gök Tanrı genel anlam olarak gündeme gelir (Potapov, 1991, ss. 245-246). Başka tanrılar (Ülgen, Erlik, Yersu, Umay) melekler gibi yardımcı fonksiyon taşıyorlar. Yersu – toprak ve su tanrısı, Umay ise bir nevi ruhun temsilcisidir. Çocuk dünyaya geldiğinde Tanrıça Umay onu koruyor (Potapov, 1991, s. 261).

Sibirya Türklerinin mitolojisinde tanrılar iki kurum üzere sınıflandırılır: Üst yapı ve Alt yapı. Üst yapıda 8 Tanrı 8 katta yer alır. Onların lideri Tuyun Ağa 9. katta olur. Alt yapıda da 8 şer Tanrısı vardır ve önderleri Ulu Tuyun'dur. Şaman bu iki kutup arasında irtibatı sağlar. Dolayısıyla Şaman, insanlara yardım eden ve onları yönlendiren bir Peygamber görevini yapmaktadır. Göçebelerde hükümet ve sultan yoktur, ihtiyar yönetici vardır. Liderlere has özellikler ise şunlardır: tecrübe ve fiziksel güç, avcılık ve başka işlerde yetenek, yiğitlik ve temkin, cömertlik ve sahavet, huş ve ayıklık, hoş hulk ve tevazu, büyük aile sahibi olmak.

Eski Türk inancında ruhlara bağlılık yeterince güçlüdür. Ruh (kut) ve nefis (tın) anlamı birkaç açıdan dikkati çekmektedir. Herkesin hayatı Gök âleminden başlar, ruh ışık gibi Yere iner ve Tanrıça Humay vasıtasıyla anne karnındaki çocuğa verilir. Çocuk doğarken onun nefesi ve hayatı (tın) başlar ve bu durum ölüm çağına kadar – yani nefes kesilene kadar – devam eder. Hayat ve ruh Tanrı tarafından verildiğinden ruh yeniden Tanrı'ya doğu döner. Bu inançla İslam ve Kur'an düşünce yapısı arasında benzerlik sezilmektedir. Aynı zamanda eski Türklerin inancında ışık kutsal mana taşıyor ve Güneş Tanrı'nın tecellisi gibi düşünülür (Aleksiev, 1980, s. 83). Ruh da ışıkla ilgilidir ve nur şeklinde iner, yani Tanrı'nın bir nur olarak tanınması ortaya çıkıyor. Buna benzer şekilde Kur'an-ı Kerim'e göre "Allah Göklerin ve Yerin nurudur" (Nur, 35). Tasavvufta ise kalbin manevi ışıklanması önemli konulardan biri gibi dikkati çekmektedir.

Türk mitolojisinde tabiata kutsal münasebetle ilgili birkaç hususu hatırlatmak gerekir. Dağ – yücelik, paklık ve dayanak sembolü olarak dikkati çeker. Burada Dağ tanrıçası konusu da gündeme gelmektedir. Runik yazılara göre dağ perestiş bölgesidir ve mukaddes dağda iken ahlaklı davranmak gerekir. İslam kültüründe ve tasavvufta da dağ kutsal mana taşıyor, Hazreti Muhammed'e Hira dağında vahiy gelir. Türk inancına göre tabiatı sevmek manevi vazifedir, otu kökünden koparmak, suyu kirletmek suç sayılır (Potapov, 1978, s. 35). Yer ve Su hayat kaynağı olarak kutsal mana taşıyor ve Yersu ilahesi onların ruhlarının temsilcisi olarak zuhura gelmiştir. İslam düşüncesinde ve Kur'an-ı Kerim'de de Yer ve Su hayat kaynağı olarak kutsal anlam taşımaktadır.

Eski Türk düşüncesinde at kutsal sayılır (Aleksiev, 1980, ss. 204-205). Azerbaycan mitolojisinde Hızır Aleyhisselam atı ile darda kalanların imdadına yetişiyor (Seyidov, 1994, ss. 60-61). İslam'da ise Hazreti Muhammed (s.a.v) Burak isimindeki atla Miraca yükseliyor (Yevsyukov, 1988, s. 105). Türkler aynı zamanda toprağına ve yurduna bağlı olmakla beraber, gücünü babaların ruhundan alır, bununla ecdadına ve kabilesine yardım etmeye çalışır.

İlave edilmesi gereken bir başka husus da şudur: genel olarak Türklerin eski düşüncesinde dünya yapısı üçlü yapıya dayanır: Gök, Yer, Yeraltı (Anokhin, 1924, s. 24). Fakat burada tektanrıcılığa meyletme söz konusudur. Türk inancında Tanrı en yüce makama sahip olmakla Gök Tanrısı gibi hatırlanır. "Gültekin" destanında şöyle der: "Yukarıda Gök sema (Gök Tanrı), aşağıda yağız Yer yaratıldığında onların arasında insanoğulları yaratılmış". Sonra yine şöyle der: "Türk halkı yok olmaz, zira Gök onlara güç vermiştir" (Malov, 1951, ss. 36-38). Bütün Türkler ve hatta hakanlar da O'na tabidir. Aynı zamanda Tanrı, ata hakan ve ana hatunu Göklere yükseltir. Benzeri bir şekilde İslam kültüründe ve tasavvufta kaideden ikili ve üçlü dünya düzenine rastlarız: maddiyattan ve hislerden hariç Gayb âlemi ve hislerle belirlenen Şehadet ve Mülk âlemi. Üçüncü unsur (Melekût ve Ceberut) ilk iki ortam arasında bulunan ara hal gibi oluşur.

Gazali, insanoğlunun tabiata tapınmasından bahsederken ilk inancın Putperestlik şeklinde zuhur ettiğini belirtiyor. Tektanrıcılıktan önce Düalizm mühim inanç olarak dikkate alınır. Putperestler kendi tanrılarını sever, kıymetli şeylerden put yapar ve onu Tanrı olarak kabul ederler. Onlar Tanrı'nın cemel ve celali sıfatlarını maddi unsurlara intikal ettirmiş ve bu nedenle hisler onları doğru inançtan saptırmıştır.

Tabiatla temasta olan Türkler harmoni ve güzelliğe daha fazla dikkat ederler. Onlar put yapmaz, tabiatın güzelliklerini Tanrı'nın rahmet sıfatı olarak görürlerdi. Demek ki eski Türklerin inancı Putperestlikten farklı olarak ortaya çıkıyor, onlar Allah'ın yarattığı güzel ağaç ve hayvanı Tanrı'nın cemel nuru ile görmüş ve tabiat güzelliklerini O'nun cemel sıfatına ait olarak bilmişlerdir. Genel olarak eski Türklerin düşüncesinde Allah'ın, tabiatın ve insanın güzelliği bir araya gelir ve bu sırada bütün güzelliklerin kaynağı Allah'tır. Benzeri cihetlere İslam ve tasavvuf kültüründe karşılaşıyoruz.

Şunu da hemen eklememiz gerekir ki İslam, aşırı tavrı bir kenara koyarak orta ve dengeli bir medeniyet modelini sergilemiştir. İslami tavır, dünyevi olanla uhrevi olanın kesişme noktasıdır. Burada aynı zamanda akıl ile iman ve vahiy birbirini tamamlar. Seyyid Hüseyin Nasr'ın zikrettiği gibi, İslam din olarak teşbih (immanence) ile tenzih (transcendence) arasında orta yoldur; bunları ayırırsak Allah ile Evren arasındaki adaletli ilişki bozulur (Nasr Seyyed, 1978, s. 10). Süleyman Uludağ (2019), İslam düşünce ekollerini üç genel gruba ayırarak onların her birinde fanatik ve aşırıların yer aldığını söyler ve sonda ilave eder ki en kapsamlı ve en serbest düşününler daha ziyade mutasavvıflardır.

Türk tasavvufi düşüncesinde Hak sevgisi ve aşk felsefesi daha ayrıntılı ifade edilmiştir. Aşk Yeri, Göğü, Mülk ve Melekûtu kapsar ve ondan hariç hiçbir şey vücuda gelemez. Aşk ve Hak sevgisi olan yerde insaniyet önde gelir, ırk, millet, mezhep ve diğer farklılıklar arka plana geçer. Tasavvufta aşk mevahib – Allah katından gelen manevi lütuflar (bağış) – olarak değerlendiriliyor. Kâinat binası aşk ile mamur hale gelmiştir. Diğer yandan iman gönülde yer aldığı gibi aşk da gönüle yansıyor. İrfani düşüncenin kaynağı da kalptir. Ahmed Yesevi, Yunus Emre, Mevlana, Fuzulî gibi Divan şairlerinin eserleri, âşık edebiyatı ve halk destanları büsbütün aşk ve sevgi ile barınmıştır. İrfan, evrensel mazmun taşıyan aşk ile Allah sevgisi, peygamber sevgisi, kâinat sevgisi ve insan sevgisini bir araya getirir. Genelde bu bir insanlık felsefesi, merhamet ve hoşgörür simgesi olarak edebi eserlerin zübdesi sayılır.

Sonuç

Şamanlıkla kısmen temasta olan eski Türk inançlarında ve düşünce tavrında yer alan bir kaç unsur ile İslam ve tasavvuf değerleri arasında tipolojik benzerlik ve uzlaşma gözükmektedir ve bunları şu şekilde özetlemek mümkündür:

- Gök âlemi ve ruhlarla irtibat;
- Ruhun Gökten ışın ile inmesi ve yeniden Tanrı'ya doğru yükselmesi;
- Tanrı'nın nur, güzellik ve merhamet sıfatlarının öne çekilmesi;
- Hayal unsuruna verilen önem ve sembolik ifade üslubu;
- İkili ve üçlü düzene dayanan kozmolojik yapı;
- Uyku ve rüya âlemi ile iletişim;
- Tabiat unsurlarına kutsal mana yüklemek;
- Allah ve insan sevgisi;
- Ahlaki faziletler ve manevi temizlik.

Yukarıda sözü geçen nitelikler aynı zamanda bu ve ya diğer derecede estetik ve manevi boyut kazanmakla tasavvufi edebiyata daha derin etki göstermiş, onun gerek muhteva bakımından zenginleşmesine, gerekse poetik üslup ve sembolik ifade tarzı açısından cilalanmasına ciddi katkı sağlamıştır.

Bütün kültürlerin ortak bir temeli ve ruhu olduğunu düşünürsek, eski kültürlerde yer alan unsurların kendinden sonra vücuda gelen medeniyete etkisi tabii bir durumdur. Bazen iki kültüre has gelenekler ve değerler arasında daha çok yakın ve benzeri hususlar dikkati çekiyor. Herhalde bundan dolayıdır ki bir yönden Türkler İslamiyet'i kolaylıkla kabul etmiş, diğer yönden ise tasavvuf Türk dünyasında, özellikle sanat ve edebiyat alanında daha çok gelişme göstermiş, her iki taraf birbirini zenginlemiştir. Eski Türk düşünce ve inanç dünyası ahlaki erdemlerle yan yana gelişerek İslami ve irfani değerlerle zenginleşmiş ve yüzyıllar boyu müteşem kültürel-manevi gbir üç ve birikim olarak oluşmuştur. Bu husus sadece edebiyat ve sanatın estetik ve muteva bakımından gelişmesine

etki göstermekle sınırlanmamış, aynı zamanda toplumsal hayatın şekillenmesine, Türk toplumlarının sosyal-medeni ve manevi yönde bütünleşmesine katkı sağlamıştır.

Aynı zamanda unutmamak gerekir ki eski gelenekler ve sonraları şekillenen medeniyetler arasında tipolojik benzerlikten bahsetmek birliktelikten söz etmek anlamına gelmez. Eski Türk düşüncesine has birçok hususlar genelde ana çizgilerini korumakla beraber, geleneksel İslam medeniyetinin ruhuna uyularak gelişmesini ve yaşamını sürdürmüştür. Bu tür konuların akademik nitelikte araştırılması kendi dünyası ile diğerleri arasındaki benzerlik ve farklılıkları görme fırsatı veriyor. Şunu da ilave edelim ki zikri geçen konular yeniden düşünmeyi gerektiren farklı teori, yaklaşım ve yöntemleriyle ele alınmayı hak ediyor ve onların değişik disiplinlerin bakış açılarıyla bilimsel bir olgu haline getirilerek incelenmesi gerekmektedir.

Kaynaklar / References

- Aleksev, N. A. (1980). Ranniye Formı Religii Tyurkoyazychnih Narodov Sibiri. Nauka.
- Anokhin, A. V.(1924). Materialy i Shamanstvu Altaytsev. Akademiya Nauk.
- Bartold V. V. (1963). Istoriya Kulturnoy Jhizni Turkestana. Sochineniya. t. 2. Ç. 1. Izdatelstvo Vostochnoy Literatury.
- Danişmend, İ. H. (1959). Türk Irkı Niçin Müslüman Olmuştur? Okat Yayınları.
- Eliade, M. (1987). Kosmos i İstoriya: İzbrannie Raboty. Progress.
- el-Mas'udi Abulhasan Ali İbn Huseyn. (1385). Kitabül-Murevvec-üz Zeheb ve Medain-ül Cevher.
- Korogly, K. G. (1983). Vzaimosvyazi Mejdu Stranami Sredney Azii, Irana i Azerbaydjana. Nauka.
- Köprülü, F. (1991). Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar. Diyanet İşleri Bakanlığı Yayınları.
- Lavrov, P. L. (1989). O Religii. Mısl. 1989.
- Malov, S. Y. (1951). Pamyatniki Drevnetyuryurskoy Pismennosti. Akademiya Nauk.
- Muntehebi min kitab-i tebayiül-hayavan. (1942). Şerefül-Zaman Tahir Mervezi-Tabib. Minorskin.
- Nasr S. H. (1978). An introduction to Islamic Cosmological Doctrines. Thames and Hudson Ltd.
- Potapov, L. P. (1978). K Voprosu o Drevnetyurskoy Osnove i Datirovke Altayskih Şamanov. Etnografiya narodov Altaya i zapadnoy Sibiri. Nauka.
- Potapov, L. P. (1991). Altayskiy Şamanizm. Nauka.
- Schimmel, A. (1994). Deciphering the Sings of God. A Phenomenological Approach to İslam. State University of New York Press. 1994.
- Seyidov, M. (1994). Kam-Şaman ve Onun Kaynaklarına Ümumi Bakış. Gençlik.
- Shamanizm. (1902). Entsiklopedicheskiy Slovar. F.A. Brakkauz (Leypsik), I.A. Yefron (S.-Petepzburg). T.77.
- Tamer, G. (2015). Revelation, Sciences and Symbolism. Al-Ghazālī's Jawāhir al-Qur'ān. Islam and Rationality. The Impact of al-Ghazālī. Papers Collected on His 900th Anniversary. Vol 1. Edited by Georges Tamer. Brill. https://doi.org/10.1163/9789004290952_005
- Taşğın, A., & Bünyamin S. (2012). "Hacı Bektaş Ve Hacı Toğrul Karşılaşması: Güvercin Ve Doğan Donuna Bürünme", *Turkish Studies*, Volume 7/1, 105-129. <https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.3120>
- Taşğın, A., & Atay, Ö. (2017). "Hacı Bektaş Veli Velayetnamesini Yeniden Okumak: Macar Turul'u ile Gül Baba'nın Tuğrul'u", *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (SBARD)*, (30), 115-126.
- Taşğın, A., & Atay Ö. (2019). "Hazreti Şah'ın Avazı Turna Derler Bir Kuştadır": Hacı Bektaş Velayetnamesi'nde Turna Ve Turna İlahisi", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 92, 83-100. <https://doi.org/10.34189/hbv.92.005>
- Uludağ, S. (2019). İslam Düşüncesinin Yapısı (Selef/Kelam/Tasavvuf/Felsefe). Dergah Yayınları.
- Yevsyukov, V. V. (1988). Mifi o Vselennoy. Nauka.